

Заброварний Степан
(Щецін)

ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Серед численних статей і матеріалів, присвячених найбільшому українському історикові Михайлові Грушевському, небагато знайдеться публікацій, які ширше висвітлювали б економічну проблематику його історичних досліджень та політичних праць. У списку таких публікацій, опрацьованому Л.Р. Винаром і поміщеному в журналі «Український історик» (1–4/1984), серед більше як 300 опрацювань, лише стаття Миколи Хировського показує великого вченого як дослідника українського господарства. Схиляє це до задуми тим паче, що економічна проблематика, проблеми економічної історії України, займають важливе місце в науковому і публіцистичному доробку цього історика. Крім цього економічний чинник є суттєвим і одним з найважливіших елементів у методології досліджування М. Грушевським історичного процесу, аналізованого ним комплексно у всіх аспектах і зв'язках.

Оскільки слушним є ствердження, що кожний історик є перш за все сином свого часу і місця (країни, народу), то можна його безсумнівно віднести й до Михайла Грушевського. Писав він історію свого народу так, як міг її собі усвідомлювати в суспільно-економічних та політичних умовах кінця XIX та початку XX століть. Щодо економічної проблематики, то його свідомість та погляди, з одного боку, формувалися під впливом тодішнього стану і рівня розвитку народного господарства в його батьківщині та у світі, а з другого – під впливом стану і рівня розвитку економічної науки. Серед тих загальних умов на його історичну свідомість у великій мірі впливало специфічне становище, в якому перебував тоді позбавлений своєї державності український народ.

Поки майбутній історик України, що зростав в імперії російських царів, досяг зрілого віку, в країні проведено важливі економічні реформи. В їх наслідку Російська імперія, слідом за Західною Європою, ввійшла на шлях прискореної індустріалізації та поступового переходу до промислової стадії економічного розвитку. На жаль, цей розвиток, який виразно заявив себе в промисловості, транспорті і торгівлі, з великим трудом пробивався на село. Після скасування кріпосного права, нові форми господарювання проникали до сільського господарства дуже повільно, в невеликій мірі перетворюючи село. Власники великих поміщицьких маєтків, які й після земської реформи зберегли свої посілості, не відзначалися необхідним у новій системі ведення господарства підприємництвом і з великими труднощами модернізували свої господарства. Маючи владу у своїх руках, старалися вести державну політику у вигідному для себе напрямку, чого доказом були м. ін. аграрні *контрреформи*, проведені з половини 80-х рр. Прихильна для дворянства політика царського уряду мала негативний вплив на загальний економічний розвиток Росії, чого не міг не спостерегти бистрий розум молодого історика, зацікавленого економічними справами.

Зацікавлення М. Грушевського економічною проблематикою почалося ще під час його навчання у Київському університеті. У своїй «Автобіографії» пише він на цю тему: «З курсів і приватної лектури на розвій мого наукового

світогляду й інтересів мали особливо курси й праці з сфери суспільної економії, економічної історії, археології, державного права й історії права»¹. Щоправда дещо вище у цій же «Автобіографії» критично висловлюється на тему викладів на філософському факультеті, та мабуть не мав на думці названих предметів. У цьому ж контексті свого безпосереднього наукового опікуна проф. Володимира Антоновича (1834–1908) називає «найбільшою окрасою тодішньої української науки»². Своїми вчителями вважав також таких дослідників української історії, як Михайло Драгоманов (1841–1895) та Микола Костомаров (1817–1885).

Крім В. Антоновича в Київському університеті працювало в той час кілька інших істориків з суспільно-економічними зацікавленнями. Були серед них: Іван Лучицький (1845–1918), дослідник аграрних відносин і т. зв. общини, тобто спільноти володіння землею, та історик права Михайло Владимирський-Буданов (1838–1916), головний редактор Київської археографічної комісії. У Товаристві Нестора-літописця М. Грушевський зустрічався з активними дослідниками Іваном Каманіним (1850–1921) та університетським колегою Митрофаном Довнаром-Запольським (1867–1934), також учнем В. Антоновича.

Важко натомість назвати когось з відомих професорів економії в Київському університеті з часів навчання в ньому М. Грушевського. Найвизначніші з них вже раніше відійшли з цього університету, перш за все внаслідок атмосфери, яка там панувала, внаслідок безустанних переслідувань учених, що проявляли незалежне мислення та проголошували *неблагонадійні* концепції. Були серед них постаті такої міри, як Іван Вернадський (1821–1884), Микола Бунге (1823–1895) та Микола Зібер (1844–1888), які залишили по собі помітний слід у світовій науці. Перший з них, батько першого президента Академії наук України Володимира Вернадського, після виїзду з Києва заснував і редагував у Петербурзі журнали «Ўкономический указатель» та «Ўкономист». Микола Бунге був автором виданої в 1870 р. в Києві праці «Основы политической экономики», а від 1880 р. виконував функцію міністра фінансів, а опісля голови комітету міністрів Росії. Микола Зібер був учнем Миколи Бунге і підчас перебування в Києві займався дослідженнями творчості Давіда Рікардо (1772–1823), що було темою його докторської дисертації. У 1875 р. виїхав до Швейцарії.

М. Грушевський знайомився, зрештою, не тільки з працями вчених – істориків, економістів, соціологів – з київського середовища, що було природне, але вивчав все те, що з обсягу його зацікавлень було йому доступне. Збираючи матеріали до своєї магістерської праці, відвідував не тільки архіви Києва, але виїздив також до Москви і Варшави, вивчаючи там, поза джерельними документами, недоступну в Києві літературу. В 1903 р. протягом двох місяців читав лекції в Парижі, а після цього відвідав Лондон, Лейпціґ і Берлін, де мав змогу ознайомитися з доробком західноєвропейських вчених, зокрема соціологів, а з деякими з них познайомитися особисто.

* * *

Зацікавлення М. Грушевського суспільно-економічною проблематикою, якій приділив велику увагу у своїх історичних дослідженнях впливала, з кількох взаємно зі собою пов'язаних джерел. Найважливіші з них це: 1) пануюча тоді позитивістська позиція в константуванні та пояснюванні досліджуваних явищ та історичних процесів; 2) прийнята М. Грушевським загальна схема української історії, історії України-Руси; 3) призначення ним економічному чинникові важливої, детермінуючої ролі в процесі історичного розвитку. Саме такий напрямок мислення розбудив у ньому його безпосередній науковий опікун

В. Антонович, а також історичні праці М. Костомарова і М. Драгоманова. Ці перші вказівки доповнював і розвивав ґрунтовно вивчаючи і переосмислюючи предмет своїх досліджень.

Сам М. Грушевський, як зауважує Омелян Пріцак³, не залишив ніякої теоретичної студії про свою історіософію та її джерела. Про шляхи формування його історичного світогляду можна довідуватися лише з його біографії, неповних спогадів та поодиноких висловлювань. Творчий розум М. Грушевського не міг бути байдужим до духа своєї епохи і залишатися осторонь пануючого в той час позитивістського світогляду в історіографії. Позитивісти, що представляли раціональні позиції в науці й відкидали всякий містицизм, конструювали історичний процес на основі емпіричних фактів, були вельми близькі М. Грушевському. Багато зусиль і праці вклав він у пошуки та дослідження незліченої чисельності фактів, зокрема зі сфери господарської діяльності, щоб створити з них загальну картину історичного процесу, його генезис, причинні зв'язки та еволюцію. Не міг недооцінювати в дослідженнях тих явищ допоміжної ролі науки про суспільство – соціології, а також економії, якими зацікавився досить рано. Радо читав, як стає зрозумілим з його спогадів, усяку критичну і полемічну літературу на ці теми, складаючи собі свою власну думку про кожну справу. Можна припускати, що основні праці з цієї тематики (Г. Т. Бокля, А. Комте, Г. Спенсера) були йому відомі вже під час навчання в Києві. Вже тоді став він прихильником позитивістського світогляду та ентузіастом соціології.

Свої переконання в цьому напрямку зміцнював у львівському періоді діяльності (1894–1914), а зокрема під час перебування в Парижі в 1903 р. Прибув там на запрошення свого земляка Максима Ковалевського (1851–1916) для прочитання циклу лекцій в заснованій ним школі суспільних наук і при цій нагоді зіткнувся безпосередньо з Емілем Дуркгаймом (1858–1917) та іншими знаменитими вченими-соціологами. Забираючись до написання третього тому «Історії України-Руси», вважав себе істориком-соціологом, про що виразно заявив у вступі до VII тому цього монументального твору (появився 1909 р.).

Перебуваючи в 1919–1923 рр. на еміграції (спочатку в Женеві, опісля коротко в Празі і врешті у Відні), зайнявся організацією Українського соціологічного інституту, «виходячи, – як писав, – з переконанням, що в сей час глибокого соціального перелому більш, ніж коли-небудь, потрібні ґрунтовні студії соціальної еволюції від самого споду: одвічної боротьби й чергування індивідуалістичних і колективістичних потягів в людськiм житті і тих умов буття, під впливом котрих вони розвиваються»⁴. Крім підготовки наукових кадрів соціологів та присвоєння українській науці найновіших досягнень європейської думки в галузі теорії суспільного розвитку та методології соціологічних досліджень, завданням інституту було ознайомлювати західноєвропейську громадськість з соціальною історією України та її сучасним життям і науковими дослідженнями. З цією метою М. Грушевський організував публічні лекції на історично-соціологічні теми, нав'язував контакти з науковими організаціями та окремими вченими. Наскільки дозволяли йому фінансові засоби публікував статті та матеріали українських учених, в тому популярні статті у французькій мові.

Повернувши в 1924 р. до Києва, М. Грушевський прагнув віденський досвід в організації та методології соціологічних досліджень перенести на український ґрунт. Представляючи свій план тодішнім владам УРСР, підкреслював важливість його здійснення не лише з чисто наукового погляду, але й з

практичних мотивів, т. зн. з метою використання висновків досліджень для формування нових суспільних, економічних і культурних структур. На його думку воно «внесло б свіжі повіви західних соціологічних студій, що так розвинулись в останніх десятиліттях, дало б ґрунт для тісніших зв'язків наших студій з західними, взагалі європоїзувало б наше культурне життя»⁵. На жаль, в умовах монополізації комуністичною партією всього державного і громадського життя, як і упередженості та підозрливості до вченого, його план був відкинтий. Замість пропонованого ним інституту з п'ятьма секціями створено кафедру, а в ній лише дві секції: соціально-історичної історії України під керівництвом самого М. Грушевського та секцію методології і соціології під керівництвом О. Гермайзе.

До самого кінця свого творчого життя М. Грушевський не відмовився від позитивістського світогляду та концепції наукового опису і пояснювання історичного процесу на основі ґрунтовного аналізу соціально-економічних явищ. У своїй промові на ювілей відзначення Українською академією наук його 60-ліття (3. 10. 1926 р.) сказав, що нова українська історіографія, формується в умовах національного відродження XIX віку, у своїх початках закрашена романтизмом козакофільства, «в другій половині століття – в добі селянської реформи, ставши на ґрунт *позитивного* методичного студіювання української історії в аспекті вивчення *соціально-економічних* обставин життя селянських мас»⁶ (курсив наш. – Авт.).

Спираючись на позитивістській концепції трактування історичних явищ, М. Грушевський розвинув свою власну історіософію і сформував оригінальну схему вітчизняної історії. Прийнятий ним принцип хронологічної безперервності *головної ідеї*, незалежно від політичних і культурних обставин, зумовив, що головним героєм його історії став народ, як соціальна група, а не форма політичної організації, тобто держава. Звідси метою історії було не лише описування подвигів героїв, але пояснювання різних сторін життя народу, в тому й економічного. Писав про це: «В теорії признається давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільності. Політичне, державне життя, розуміється чинник важливий, але поруч нього існують інші чинники – економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значення від політичного, але в кожному разі не повинні лишатися в тіні поза ним»⁷.

Прийняття такої програмної концепції було особливо важливе для історії України, якої народ довгими віками був позбавлений своєї державності. Тому й більше суттєвого значення в описі та аналізі історичних явищ набирали ці факти, які виникали під впливом економічних і соціальних факторів. Тим паче, що внаслідок чужого панування і поневолення склалася специфічна соціальна структура української нації, в якій соціальні низи (селянська верства) берегли і висловлювали національні ідеї. Отже домінуюча роль у цій ситуації випала соціальній та економічній історії. Оскільки українська нація протягом багатьох століть залишається без своєї державності, під чужим пануванням, то й, продовжує М. Грушевський, «політичний фактор сходиться в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну роль, попри факторах економічних, культурних, національних»⁸.

Підкреслюючи вагу соціально-економічних чинників у загальній схемі історії України, М. Грушевський розглядав історичний процес на українських землях в усіх його аспектах. Позитивна історія не виділяла окремо соціальної чи економічної історії в окрему наукову дисципліну, але трактувала їх

як інтегральну частину загальної історії людства. Саме соціальна історія виконувала таку інтегруючу функцію різних ділянок суспільного життя так матеріального, як і духовного. Така тенденція виступає й сьогодні в працях багатьох істориків, які, вдосконалюючи методологію досліджень, заповнюють прогалини і невдачі позитивістів⁹.

Завдяки такому сплетенню різноманітних сторін життя українського суспільства, яке переживається на сторінках «Історії України-Руси», твір цей є чудовим синтезом історичної долі українського народу. Такою була й мета автора цього твору, якого перший том починається від слів: «Ся праця має подати образ історичного розвою життя українського народу...». На канві політичних подій М. Грушевський відтворив повну картину економічних, соціальних, релігійних і національних відносин, представив загальний цивілізаційно-культурний стан та його динамічний розвиток. «Соціальний і культурний процес, – писав, – становить таким чином ту провідну нитку, яка веде нас незмінно через усі вагання, через усі флюктуації політичного життя – через стадії його піднесення і упадку, та в'яже в одну цілість історію українського життя...»¹⁰. Цю ідею підтвердив, обговорюючи зміст запропонованої схеми історії України, що складалася з трьох частин, які відповідали поділові на три епохи-періоди. Описує їх в основному з точки зору змін, що відбуваються в соціально-економічних відносинах тих епох – цікавить його перш за все еволюція тих відносин.

Зі сказаного виникає, що соціально-економічні зміни були в задумі М. Грушевського основою історичного розвитку, в якому економічний чинник відігравав особливо важливу роль. Приділяючи велику вагу ролі економічного чинника для цивілізаційного та культурного прогресу і розвитку, український історик не був одначе прихильником механістичного економічного детермінізму. В його інтерпретації історичного процесу, поруч з цим чинником, виступають також інші взаємопов'язані і взаємозалежні від себе чинники. На його думку роль цих чинників – політичного, економічного, культурного – в різних періодах може бути різною – *інколи меншою, інколи більшою*.

В період появи першої української державності з центром у Києві особливу роль, роль ініціюючу, приписує М. Грушевський саме економічному чинникові (торговельним інтересам). З черги, під впливом змін в політичних відносинах та формах суспільно-політичного устрою, формувалися економічні відносини, а також релігійні та етнічні, які знову ж зі свого боку впливали на модифікацію політичного життя. Політика київських князів спрямована була головно на забезпечення торгівлі, яка давала їм виразні матеріальні прибутки. «Взагалі, – пише він, – як початки київської держави мусіли бути тісно зв'язані з інтересами київської торгівлі, так і пізніше інтереси державні переплутувалися з торговельними, а купецька верства з правительственною (...) Руські князі і бояри – разом правительство і купецькі підприємці. Київська державна політика стоїть на послугі у торгівлі, а торгівля становить знову ту економічну підвалину, на котрій опираються князі й правительство»¹¹. Такий погляд висловлює також у дальших частинах свого твору, зокрема в VI томі, де описує міське життя, промисловість і торгівлю.

Трактуючи економічний чинник як підвалину, ґрунт, на якому розвивалися всі інші історичні явища, М. Грушевський цим самим приписує цьому чинникові особливу роль в історичному процесі. З його стверджень виникає, що не лише державна влада й її політика були детерміновані економічним чинником, але мав він вплив також на інші сфери суспільного життя. Економічний чинник

був силою, яка притягала поселенців на береги Чорного моря, зумовив появу в українських степах т. зв. уходників, був рушійною силою прогресу та розвитку культури й мистецтва, врешті викликав соціально-національні конфлікти.

* * *

Вивчаючи біографію М. Грушевського та слідкуючи за його визріванням як історика, його шляхом доходження до остаточної концепції кшталту історії України, можна переконалися, що приділяв він велику увагу економічній проблематиці на всіх етапах історичного дослідження – від пошуків джерел, через детальні аналізи, до остаточної синтези історії України-Руси. Очевидно, що не чергувалися вони як хронологічна секвенція, оскільки протягом всього свого життя займався одночасно різними етапами дослідницької роботи.

Надбання М. Грушевського в галузі дослідження джерел, їх публікації та опрацювання бібліографії є величезний. В переважаючій більшості стосуються вони саме економічної проблематики. Також перші його праці з часів студій про південно-руські замки та про історію Київської землі присвячені в основному економічній тематиці, а тому й вимагали зібрання й опрацювання численних архівних матеріалів про економічні явища. Мав при цьому знаменитого вчителя і дорадника, яким безсумнівно був Володимир Антонович. Йому, як згадував, *завдячував* тему магістерської праці про Барське староство, яка вимагала від нього такого великого вкладу архівної роботи. І хоч ефект в порівнянні до вкладеної роботи, на думку М. Грушевського, був невеликий, то принесла вона йому користь в майбутньому, про що сам згадує словами: «дуже тверда школа архівальної роботи, яку я мусив для неї перебути, – сотки переглянутих актових книг, робота в архівах Києва, Варшави, Москви, не пішла марно і віддала свої услуги мені потім»¹².

Джерельні матеріали, що стосувалися господарських справ і вимагали так багато архівної праці, це перш за все люстрації, інвентарі, реєстри призовників та митні книги. Деякі з цих джерел були публіковані в таких збірниках, як «*Źródła Dziejowe*» або «Архів Юго-Западной Росції». У списку джерел М. Грушевський називає також ряд публікованих кодексів до економічної історії, як «*Akta grodzkie i ziemskie*», «*Pomniki do dziejów Lwowa*», «*Hansisches Urkundenbuch*», «*Breslauer Urkundenbuch*» та ін. Джерельні матеріали доповнював багатою літературою, зазначаючи, що не є вона вичерпна, ні глибока для представлення досліджуваної проблематики. З наведених джерел і літератури черпав дані про доходи великих фільварків, про повинності кріпосних селян, обсяг торгівлі різними продуктами, про податки та інші поставки для держави.

Розуміючи вагу джерельних матеріалів, М. Грушевський сам зайнявся їх систематичним видаванням окремими збірниками. Згадує про це у своїй «Автобіографії»: «Засновуючи в Наук. Тов. ім. Шевченка археографічну комісію, я предложив їй план видань, і з того плану забрався до видання люстрацій і інвентарів королівщин Західної України XVI в. – незвичайно важного джерела для історії суспільних, економічних і національних відносин того часу»¹³. Появилися вони в започаткованій М. Грушевським видавничій серії «Жерела до історії України-Руси». Поперед ними були поміщені довші вступні статті з коментаріями щодо характеру джерела та його мериторичного змісту. На думку українського історика, видавані люстрації в багатьох випадках показують досить точну картину економічних і правових відносин, перш за все описують устрій сільського господарства, структуру селянських господарств та види і розміри селянських повинностей для фільварку і держави.

Ще поки М. Грушевський забрався до написання свого монументального

твору – синтезу історії України, не лише старанно вивчав джерела, але й писав коротші аналітичні історичні праці, в яких багато місця присвячував саме економічній тематиці. Взірцевим прикладом може бути названа вже магістерська праця «Барское староство», яка в 1894 р. появилася друком і була високо оцінена в середовищі істориків. Метою вченого в цього типу працях не було одначе представлення повної монографії окремого об'єкту (в цьому випадку Барського староства), але формулювання на основі досліджених фактів узагальнюючих висновків. Писав про це у вступі до виданої праці¹⁴.

На основі люстрацій королівщин Барського староства, а також інших українських земель, М. Грушевський здійснив глибокий аналіз польської колонізації, доказуючи її початкове фіаско спричинене татарськими нападами та негативним ставленням тубільного населення. Тому-то польська шляхта в той час легко позбувалася королівських надань, відступаючи їх за невелику плату тубільцям або польським магнатам. Внаслідок цього появилися два види земської власності: тубільне володіння землею та магнатські латифундії, але лиш перший вид володіння спричинявся до освоєння спустошених земель. Магнати мало цікавилися своїми *кресовими* маєтками. Це ствердження підбирав прикладом господарської діяльності королеви Бони в цьому старостві, яка вище цінувала тубільне володіння від магнатського. Поступово однак, в міру посилення колонізаційних процесів, зайшлий елемент польської шляхти ставався щораз більше численний.

М. Грушевський звернув також увагу на специфічні прикмети шляхетського володіння землею в Україні. Першою з них було більше, ніж на корінних польських землях, обтяження шляхетських маєтків воєнними повинностями та податками і роботами пов'язаними з обороною країни. Другою було прагнення польського уряду через колонізацію змінити класово-національну структуру населення, даючи перевагу польському елементові. На основі глибокого аналізу різних категорій польської шляхти український історик ствердив, що шляхта тубільного походження (українська – давні бояри) знайшлася на рівні категорії частково привілейованої верстви власників та війтів. М. Грушевський досліджував також старанно систему управління в Барському старостві в XVI ст., підкреслюючи господарську активність старостів, яка спрямована була головню на збільшення своїх доходів.

Суспільно-економічні питання порушував М. Грушевський в багатьох інших аналітичних дослідженнях, статтях і коментаріях до видаваних джерел. Історія України-Руси вся насичена соціальною та економічною проблематикою, а незалежно від цього 5 і 6 томи в цілому присвячені тим справам. У кожній з трьох частин твору (в первісних намірах мали мати по три томи), що відповідає трьом періодам в історії України, подав суспільно-економічну характеристику даного періоду.

У першому періоді – княжому, внаслідок тісного пов'язання державних інтересів з торговельними сформувалася пануюча суспільна верства – боярсько-купецька, яка розпоряджала капіталом і землею, що було ознакою багатства. Після утворення державного центра в Києві почався інтенсивний розвиток торгівлі на Русі, а разом з цим і загальне економічне піднесення країни, перш за все розвиток промисловості і ремесел. На торговельних шляхах, що перетинали Київську Русь зі сходу на захід і з півночі на південь появилася система міст і факторій, обсаджених руськими військами, що творили якби скелет держави. Та вже в XI і XII ст., внаслідок некорисних колонізаційних та економічних умов (напади диких племен, удільні князівства) міста, які були

основою розвитку, починають підупадати. Одночасно на території єдиної досі держави виростали нові політичні осередки. Друга половина XIII ст. принесла катастрофічне економічне падіння, дещо менше відчутне в західній частині країни (Волинь, Галичина).

Другий період – литовсько-польський, з боку суспільно-економічних відносин найкраще М. Грушевським опрацьований. Присвятив йому згадувані вже 5 і 6 томи, при чому нав'язує в них також до попереднього періоду, для якого джерельні матеріали є недостатні. Підпорядкування українських земель Литві, як і Польщі – на думку вченого – не сприяло економічному розвитку цих земель, хоч польські історики висловлюють протилежні погляди у цій справі. Центр ваги господарського життя після цього перенісся на село. В короткому часі виросла в Україні вища привілейована верства шляхти, складена з зайшлого польського елемента і частково зі сполонізованого руського боярства. Рівночасно в повну залежність від привілейованої верстви було поставлене економічно поневолене сільське населення.

Третій період – народно-козацький – це історія боротьби українського народу з чужим суспільно-економічним ладом з метою його повалення та реформування суспільних відносин згідно з народними ідеями соціальної справедливості. Соціально-економічна боротьба перепліталася з релігійно-національною, що викликало появу широкого кола суперечних інтересів і втягало у вир боротьби різні суспільні верстви. Внаслідок цієї боротьби з одного боку мала місце велика руїна господарства, а з другого – глибока перебудова суспільно-економічного та політичного устрою. На жаль, у короткому часі повіяли вітри з протилежного боку, які поступово ліквідували устроєві здобутки козацької України.

* * *

Для повної характеристики економічних поглядів М. Грушевського необхідно представити і його ставлення до основних проблем економічної теорії та господарської практики. Подібно, як у випадку соціології, також щодо економії немає безпосередніх вказівок якою літературою він користувався. Відомо, що під час університетських студій цікавився суспільною економією і присвячував їй багато уваги. З перегляду суспільно-економічної проблематики його історичних праць можна зробити висновок, що був добре обізнаний з теорією економії на тогочасному етапі її розвитку, не беручи до уваги її детальних витонченостей.

Основою тодішньої економічної науки були ідеї представників класичної школи з критичним ставленням до систем створених її попередниками – меркантилістами та фізіократами, а також до поширюваних паралельно соціалістичних ідей і поглядів. Згідно з класичною теорією економії джерелом багатства, а разом з тим і економічного розвитку є людська праця в сполученні з засобами природи, яка зумовлює виробництво. Третім чинником є капітал, як нагромаджене багатство, ужите з черги до вироблення іншого багатства. Спираючись на сформульованому праві зусилля (*люди прагнуть до задоволення своїх потреб коштом найменшого зусилля*), історичний розвиток людства поділено на три цивілізації: 1) ловецько-збирацьку, в якій джерелом задоволення людських потреб були добра дані безпосередньо природою (через *застосування*); 2) рільничо-промисловою, в якій люди, що вели осілий спосіб життя, при застосуванні сил і засобів природи *розмножували* добра; 3) світову цивілізацію, яка спиралася на цьому, що люди черпали користь з обміну, тобто торгівлі (власне кажучи з поділу праці), коли люди входили в

ближчі зв'язки між собою¹⁵. Ця схема розвитку мабуть найкраще свідчить чому М. Грушевський так велику вагу прив'язував до розвитку торгівлі (так внутрішньої, як і зовнішньої), як елементу і чинника загального розвитку, та присвячував їй так багато уваги.

Досліджуючи процес суспільно-економічного розвитку, М. Грушевський брав до уваги різні умови, чинники та важелі прогресу, не оминаючи класичної формули трьох факторів виробництва: землі, праці і капіталу. Він лише дещо інакше їх називав, пишучи: «Дві великі сили в життю кожного народу – народність і територія стрілися саме на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу дальшого розвою його. Навіть в пізніших, тим більше – в початкових стадіях народного життя оба ці елементи являються діяльними творчими силами – територія так само як народність. Не тільки фізичні обставини даної території, а й ті політичні та культурні впливи, відносини сусідства, культурні вклади в землю попередніх насельників і останки їх, що примішуються до нової колонізації – все се многоважні сторони, якими територія могутньо впливає на дальшу історію народу»¹⁶.

З наведеного уривка видно ясно, які дві головні творчі сили має на думці М. Грушевський – *народність*, тобто населення (людність), отже фактор праці, та *територію*, тобто землю з усіма фізичними властивостями природного середовища. В пізнішому часі, на вищій стадії розвитку, згадані два фактори доповнюються ще іншими факторами, а між ними *культурними вкладами в землю*, тобто раніше вкладеною людською працею або, інакше кажучи, капіталом. Крім цих трьох основних факторів, вчений добачає ще інші чинники, що посилюють динаміку розвитку і прогресу, як міжсусідські відносини, в яких містяться і міжнародні економічні відносини та політичні впливи, а перш за все економічна політика держави, що виступає сьогодні під назвою державного інтервенціонізму або державного контролю і регуляції.

У вельми детальному та образному описі першого фактора – території (землі), в широкому розумінні географічного середовища, український історик висловлює своє емоційне ставлення до нього, стверджуючи в кінці: «Географічні прикмети краю і дані ними відносини сусідства фатально налягли на всю політичну долю українського народу і тяжко відбилися на його культурнім і національнім життю»¹⁷. Невичерпні багатства природи і необмежені можливості використання їх притягали на українські землі найрізноманітніші племена кочівників та войовничі орди грабіжників. З одного боку земля була важливим засобом національного багатства, джерелом достатнього заспокоєння потреб місцевого населення, а з другого – причиною безустанних конфліктів, що у великій мірі гальмували суспільно-економічний та національно-культурний розвиток.

Не менш вичерпно представлений М. Грушевським другий фактор суспільно-економічного розвитку – чинник людський, головно при описі колонізаційних процесів українських земель, починаючи з преісторичних часів, аж до зламу XVIII і XIX ст. На цьому довгому часовому просторі наступали по черзі періоди напливу і відпливу людності, періоди спустошень і повторної колонізації. Вчений не жаліє яскравих барв для повного висвітлення трагічної дійсності. «В сих флюктуаціях згинула страшена маса народного капіталу. Величезна маса народу не могла віками піднятися над примітивні клопоти про охорону свого існування та створення найелементарніших підстав економічного життя»¹⁸. Кожна нова колонізація змушена була починати від нова господарське упорядкування спустошених грабіжницькими нападами

земель, що гальмувало, чи навіть не давало змоги, нагромаджувати капітал і переходити до вищих форм організації суспільно-економічного життя. Запізнення в суспільно-економічному та політичному розвитку було з черги причиною слабкості держави, яка ставала легкою здобиччю сусідів.

У різних місцях, головно в контексті торговельного обміну, М. Грушевський займається також третім фактором – капіталом, нагромадженим багатством, без чого неможливий ніякий прогрес, чи перехід до нових форм устрою, до вищої стадії цивілізації. На його думку, торговельний обмін в період створювання нової політичної системи, в період народження давньоруської державності, був силою, що рухала вперед, «що в тих обставинах дрібного натурального господарства одна збирала засоби, капітали в їх тодішніх формах і давала імпульс до творення нових форм суспільного ладу, нових відносин суспільних і політичних»¹⁹. Не дивно отже, що український історик негативно оцінював уведені пізніше обмеження торговельного обміну, як такі, що не сприяли акумуляції засобів капіталу. Описуючи економічні причини і наслідки занепаду давньоруської державності, особливо підкреслює грабінж чужинцями нагромадженого національного багатства: «Вищі, культурніші верстви і нагромаджені ними культурні засоби, капітал і нерухомий масток, природні багатства краю і вищі форми хазяйства – все опинилося кінець кінцем чужеродних господарів, володарів краю, а по стороні українській зісталася гола народна маса – поневолена, позбавлена всяких економічних і культурних засобів, всяких політичних і горожанських прав»²⁰.

У концепції М. Грушевського торговельний обмін сповнював головну роль чинника, що динамізував суспільно-економічний розвиток, що ясно видно з наведених вище доказів, зокрема тоді, коли історик звертає увагу на значення економічного фактора (торгівлі) у становленні державної системи. Завершенням і підсумком цього току розумування хай буде такий його вислів: «Торгівля була життєвим нервом, першою підоймою економічного життя Подніпров'я, в часах формування Руської держави, і дійсно вправляла його в рух, з другого боку – оживляла також місцевий промисел, запліднюючи його новими ідеями, новими змаганнями»²¹.

М. Грушевський детально описав різні напрямки зовнішньої торгівлі Київської Русі – його розміри і структуру, підкреслюючи значення Києва як торговельного центру. В Києві схрещувалися торговельні шляхи, тут були складані різноманітні торговельні договори, в яких важливу роль сповняла добре розвинута система кредитування. Занепад торгівлі на українських землях був тісно пов'язаний з занепадом давньоруської державності та її центра в Києві, що був позбавлений давнього міського патриціату – багатих купців та ремісників. Насправді через Київ ще довгий час (у XIV–XVI ст.) переходили каравани чужих купців, але місто було для них лише станцією постою, а не міцним центром торгівлі. Лише в якійсь обмеженій мірі роль торговельних центрів на українських землях перейняли від Києва: Львів, як точка виходу на Краків і Вроцлав, та Луцьк (перед ним Володимир), що відкривав шлях на Люблін і далі на Познань. Додатковим чинником, що підкопував цей *життєдайний* дух ініціативи, підприємництва і конкуренції була поступово впроваджувана система обмежень. Унаслідок цього порушені були підвалини, на яких спиралося життя торговельних міст, перш за все транзитна торгівля, стиснута до мінімальних розмірів.

Михайло Грушевський не оминув і питання дестабілізації грошової системи у XVI і XVII ст. та великих коливань цін, які побільшували ризик

торговельного обміну і через це впливали на його послаблення. До флюктуації цін спричинився перш за все збільшений наплив золота до Європи після відкриття і поступового опанування американського континенту, а також зріст попиту на продовольчі та інші продукти, викликаний чисельним зростом людності та розвитком промисловості й урбанізації в Західній Європі. Звернув також увагу на проблему загального *псування* крайової монети через зменшення в ній вмісту золота або срібла. Гірша монета – згідно з правом Грешама – випирала з ринку кращу монету, яку з черги продавали закордоном як товар. М. Грушевський наводить таблицю зросту цін на різні продукти, звертаючи одночасно увагу на факт, що навіть автори економічних опрацювань не схотіли добачати зросту цін сільськогосподарських продуктів. Натомість дуже вболівали з приводу піднесення в такій самій пропорції цін ремісничих виробів, вимагаючи інтервенції територіальних влад (воєвод). Та mimo гальмування зросту цін адміністративними засобами не можна було виправити становища без підтримки розвитку торгівлі і промисловості²².

Немало уваги присвятив М. Грушевський питанням організаційних форм торгівлі – торгам і ярмаркам, які появилися разом з містами. Цінував їх велике значення в розвитку торговельного обміну, як і в піднесенні рівня національного господарства. Одночасно критично оцінював той факт, що в «часах загальної регламентації, в добі привілеїв і заборон» міське життя на Україні підпадає дуже сильній урядовій регламентації²³. Нав'язував при цьому до заведення в містах магдебурзького права, яке не слушно загально осуджував, вважаючи, що розривало воно органічний зв'язок міста з навколишньою територією.

Обговорюючи сферу виробництва, М. Грушевський найбільше уваги присвятив сільському господарству, менше ремеслу і промисловості. Це зовсім зрозуміле, якщо взяти до уваги факт, що в той час, в епосі осілого вже життя, сільське господарство було основою господарства, а всі інші галузі виробництва лише його доповненням. Поруч з щораз ширшою управою землі надалі важливе значення мала годівля тварин, а також бджільництво, мисливство і рибальство. На основі доступних джерел вчений детально висвітлив техніку і технологію виробництва та його структуру. Особливо багато уваги присвятив організації суспільно-економічного життя, а зокрема процесові переходу від родової до територіальної організації, а з черги переходові від села до міста, як центра територіальної організації.

Цікаві є його спостереження щодо розкладу родової спільноти і перехід від спільного до індивідуального володіння землею, до чого довела необхідність, що виникла з економічних причин. На думку автора «Історії України-Руси» почуття родинного споріднення обмежувалося дедалі до морального значення. «Над ним беруть гору мотиви територіальної близькості, сусідства, солідарності територіальної й економічної (...) Спільне господарство вести показується практичним і можливим тільки до певної границі. Розширяти його в рамках ширшої родини до безконечності стає неможливим, і коли таке ведення натрапляє на труднощі, ділиться ся ширша родина на кілька поменших, що осідають окремо одна від другої на старих ґрунтах і починають господарити осібно, а при нормальних обставинах розростаються і діляться потім далі»²⁴.

Архівні джерела пізніших часів дали змогу М. Грушевському більш детально дослідити і висвітлити сільське господарство і пов'язаного з ним закріпачення селян. Вже у XIII ст. почала розвиватися форма великої земельної власності і цей процес значно прискішив загальне зубожіння населення, спричинене ще й воєнними катастрофами. Внаслідок цього щораз то більше дрібних

селянських господарств потрапляло в руки бояр, а їх власники перемінювалися в категорію підневільних кріпаків. У литовсько-польському періоді великі володіння землею, пов'язані з військовою службою, були регламентовані і внаслідок поступової модифікації володіння виникла феодална система економіки в сільському господарстві. Однак ще в XIV і XV ст., внаслідок відносно малого попиту на продукцію сільського господарства, мало воно переважно натуральний характер, а панщинні повинності ще не були великі. М. Грушевський на багатьох прикладах показав, що значна частина селян (подекуди цілі села) не давали данин, ані не відробляли панщини, а лише виконували послуги для двору. Ситуація змінилася в XVI і першій половині XVII ст., коли в Європі сильно зросло замовлення на хліб, що спричинилося до збільшення його експорту через Гданськ.

М. Грушевський вважав цей експорт чинником великої ваги, який у вирішальній мірі вплинув не лише на економіку, але й на розвиток інших ділянок суспільного життя. Експорт хліба спричинився перш за все до збільшення попиту на працю, а отже й на зріст панщини. Змінюючи суспільно-економічні обставини, став «незвичайно важним чинником чи стимулом в історичному процесі наших земель»²⁵. Особливо на західноукраїнських землях, розташованих ближче Вісли, мав місце інтенсивний розвиток фільваркової продукції, при одночасній пролетаризації села, внаслідок відбирання земель від селян та збільшення панщинних повинностей. Викликало це з черги опір селян та їх втечі далі на схід – на Поділля і Подніпров'я, а на їх місце приходили нові поселенці-утікачі. Вслід за цим зміцнювалася система фільварково-панщинного господарювання. Лише в тій частині Диких піль, де умови для закладання фільварків були вельми важкі, розвивалося організовані *уходниками* промисли – ловецтво, рибальство і бджільництво. Феодална верхівка знаходила способи, щоб і з цього виду господарської діяльності черпати для себе користі у вигляді данин продуктами від *уходників*, що повертали на зиму до своїх міст і осель. З часом на Диких полях почали створюватися зародки військової політичної організації.

Досліджуючи організацію промислу і ремесла, М. Грушевський підкреслював порівняно високий рівень їх спеціалізації та існування якихось форм порозуміння між ремісниками і майстрами вже у XII–XIII ст., що нагадували пізніші корпорації або товариства. Цеховий устрій, перенесений на українські землі разом з магдебурзьким правом, у принципах оцінював позитивно (забезпечення інтересів ремісників та охорона клієнтів перед зловживаннями), та критично ставився до викривлення тих принципів на місцевому ґрунті²⁶. В ефекті цехи були використовували в інтересах вузького кола виробників, а при браку конкуренції спричинялися до зменшення продукції та гальмували розвиток ремесла. Вчений порушив також важливе питання антагонізму між шляхтою і містом, якого проявом була м. ін. боротьба шляхти проти цехів.

Не оминав М. Грушевський й інших конфліктів – національних і релігійних в економічних відносинах. Подібно, як у випадку земської власності, також у ремеслах і торгівлі панувала дискримінація руського і православного елементу, оскільки *схизматиків*, або зовсім виключали від участі в купецьких і ремісничих цехах, або допускали їх з усякими утрудненнями. «Український елемент засуджений на те, щоб жити по містах в ролі позбавлених всяких прав передміщан, в ролі дрібних перекупців і “партачів”, погорджуваних і недопущуваних до ніяких корисніших і поважніших підприємств»²⁷.

Годиться порушити ще декілька економічних питань у працях М. Грушевського, що лежать на межі економії та інших суспільних наук (соціології, політики). Найважливіші – це питання суспільної структури з точки зору участі поодиноких суспільних верств в господарській діяльності (продукції і дистрибуції) та питання економічної політики держави (протекціонізму).

Господарська активність різних суспільних верств і груп була різною. Шляхта, що виводилася з вільного рицарського стану, була вплутана в господарську діяльність через монополію власності на землю – основного елементу продукції і важливого компонента багатства в тих часах. Спочатку її зацікавлення економікою було майже ніяке й обмежувалося до стягування чиншу за оренду землі. Пізніше, в міру ведення щораз більш осілого життя, а також збільшення попиту на хліб, її господарська активність зростала. М. Грушевський загально негативно оцінював господарську активність шляхти і навіть в пізнішому періоді відмовляв їй будь якого духу підприємництва. «Верства, – писав, – що бачила в собі передовсім вояків, найвище цінила прикмети рицарські й культивувала серед себе певний погірдливий погляд на економічні і фінансові здібності, на купчення й торг, – не знаходила в собі ні відповідної енергії, ні знання, ні вкінці – засобів не тільки для шукання нових доріг, а навіть і для додержування кроку економічному й промислового розвитку найближчих, сусідніх західноєвропейських країв»²⁸.

Оживлення господарської активності шляхти, спрямованої на збільшення продукції фільварків, зводилося головню до побільшення земельних засобів та збільшення дармової панщинної праці. Крім цього дбала про забезпечення та поширення ринку збуту продукції своїх броварів та горілчаних заводів. На господарську активність негативно вплинуло надання шляхті привілеїв у зовнішній торгівлі (звільнення з експортного мита від товарів, що вироблялися у власних фільварках), при одночасних обмеженнях купців, зокрема замісцевих. Під диктант шляхти ведена була також ціла економічна політика, що довела до занепаду міст.

Трактуючи торгівлю як важливу силу, що штовхала економічний розвиток, а міста як центра торгівлі, М. Грушевський цінував також міщанство та його роль в цьому розвитку. В купецькій верстві бачив державотворчий елемент у початках формування давньоруської державності, а в процесі її дальшого розвитку і зміцнювання – чинник, що сприяв цьому процесові. Занепад державного життя спричинився до виходу багатого міського патриціату, багатих купців та власників капіталів, а з ними артистів та ремісників. У критичному становищі знайшлася не тільки господарка, але й культура. Замість місцевих, осілих в українських містах купців, прибули замісцеві купці, які закладали в цих містах, у тому й у Києві, свої колонії, відбували торги і ярмарки, але торгівля не досягнула вже давнього значення.

На думку М. Грушевського некорисним для міщанства був і наступний період, коли знайшлося воно «під подвійним гнетом шляхетського законодавства й шляхетської адміністрації» і встановленою в той час «дріб'язговою регламентацією торгівлі й промислу, що забила свобідну конкуренцію, обезвладнювала здібності й енергію», аж довела міщанство до хворобливої вегетації²⁹. Одиною охороною для міщан перед напором шляхти були ремісничі цехи та купецькі гільдії. Взаємні обвинувачення перед судом більше користі приносили шляхті як міщанству і хоч не захитало це цехової

системи, то частка суспільного продукту, що припадала міщанству поступово зменшувалася.

Селянська верства – основна частина суспільства, якої історію писав М. Грушевський і до якої ставився з великою симпатією, була головною суспільною верствою, що створювала суспільний продукт, а одночасна була найбільш збіднілою і гнобленою. У V томі «Історії України-Руси» маємо точний опис еволюції переходу вільного сільського населення до категорії закріпачених селян, змальовані різні категорії сільської людності в XV–XVI ст., представлений процес обмеження її прав і зростання панщинних повинностей. Український історик приписує селянству головну роль в упорядкуванні господарства, в багатьох випадках під загрозою власного життя, на щораз більших ареалах Диких піль, що приносило з собою значний приріст суспільного продукту.

На окрему увагу заслуговує участь козацтва в господарській діяльності. Спочатку не становило воно відрубної верстви, оскільки розпливалося воно серед *уходників* або переходило в інші верстви населення, найчастіше в міщанство. В цей період козаки сповнювали різні послуги для старостів або шляхетських дворів. Пізніше, під впливом зростаючої сили Запоріжжя, статус козацтва, як суспільної верстви, узаконився королівськими декретами. За службу королеві користувалися деякими суспільно-економічними правами, як звільнення від податків і повинностей, а також від всяких обмежень типу *пропінацій*. Поруч з військовим елементом, М. Грушевський вирізняє в козащині ще другий елемент – господарський. Пише він, що до козацтва горнулися не тільки ці, яким імпонувало свавільне життя і воєнні пригоди, але й елемент зовсім відмінний, господарський, рільничий вповні позитивний, який приєднувався з чисто мотивів економічних. Розбіжність мотивації не означала однак розходження інтересів, оскільки часто в політичних конфліктах з урядом, або економічних зі шляхтою, обидві групи взаємно себе спомагали³⁰. Прискорюючи колонізацію степової частини України, козацтво ставило одночасно перешкоди в поширенню феодальних форм господарювання – панщинних фільварків.

Споконвічна проблема в теорії економії, а тим паче в економічній політиці – знайти золоту середину між повною економічною свободою а державним протекціонізмом знайшла свій відбиток і на сторінках «Історії України-Руси». Її автор вказував, що вже на світанку формування давньоруської державності, про що було сказано вище, мало місце тісне сплетіння інтересів купецької верстви з інтересами державної влади і що державна політика була на послугах торгівлі. Київська держава охороняла своїх купців та їх інтереси, виправляючи походи на Візантію і укладаючи договори, в яких справи торгівлі займали експоноване місце. Цілям гармонійного розвитку економічного життя служила також внутрішня правова регуляція, започаткована «Руською правдою».

Детально питаннями економічної політики М. Грушевський зайнявся в дальших томах свого твору. Як вже про це сказано, критично ставився до середньовічної регуляції господарського життя. Неодноразово висловлював свій погляд на цю тему, між іншими словами: «Середньовічна система регламентації, фіскалізму і привілеїв: система примусових доріг, примусових станцій, складів, що заковували торгівлю в мертву вікову систему комунікації (...) зводили рух до мінімуму, забиваючи животворящого духа промислу і торгівлі – свободну конкуренцію»³¹. Подає при цьому детальний опис цілого ряду оплат і податків та правових обмежень, монополій, тощо, які гальмували вільний розвиток торгівлі. До цього ще в багатьох випадках траплялися зловживання осіб, що стягали оплати або користувалися привілеями.

За цю несприятливу для розвитку торгівлі і промислу політику обвинувачував М. Грушевський всемогутню шляхту, що тримала у своїх руках ключі життя і смерті всіх верств Речі Посполитої в сеймовому законодавстві. Навіть випробувані в Німеччині форми міського устрою (магдебурзьке право) введено незручно, не беручи до уваги місцевих обставин і не порушуючи інтересів шляхетського стану. «Открийовані в готових, канонічних формах, вони не розвивалися, а вироджувалися й хиріли під гнетом неприхильної політики й трудних економічних обставин»³².

Подібно, при обговорюванні наведеного вище зросту цін, М. Грушевський зауважує, що застосовувані засоби гальмування їх зросту (такси воевод, закриття кордонів для чужих купців), при одночасній повній свободі торгівлі для шляхти і міста Гданська, виявилися безплідними. Обмежували бо наплив золота до країни і внаслідок цього збіднювали її (відомий погляд меркантилістів). На його думку, для покращання торговельного балансу мало було самих заборон. Слід було оживити торгівлю і промисловість, створити сприятливі умови для розвитку місцевого виробництва продуктів, як це здійснювалося протекціоністською політикою в державах Західної Європи.

Критично оцінював М. Грушевський і економічну політику гетьманського уряду Богдана Хмельницького (1648–1657), по відношенню до селянської верстви, а ще більше до міщанства. Проголошені декларації та видавані правові акти, не давали ніяких гарантій на визволення з під панської зверхності та звільнення від панщинних тягарів. Подібно міста і міщанство не отримало ніяких прав, ані полегшень, мимо так важливої ролі, яку відіграли у національному відродженні XVI–XVII ст. Оцінка вченого-історика була однозначна: «Се була одна з найбільш небезпечних пунктів в будові гетьманської України (...) В старій Польщі місто не було ув'язане з шляхетською земською організацією, експлуатувалось шляхтою як внутрішня колонія, залежна тільки від монарха і тільки з ним зв'язана. В козацькій Україні вийшло ще гірше, бо через голову українського уряду міста зв'язалися з царським урядом і віддалились під його протекторат против яких небудь претензій Козаччини і гетьманської влади»³³.

* * *

Михайло Грушевський був не тільки істориком, але й політиком. Тому-то варто на закінчення додати декілька зауважень про його економічні погляди в політиці. Представлені вони найповніше в збірнику його статей, публікованих у різних видавництвах у 1917–1922 рр. Багато з його суджень не втратили актуальності й сьогодні, в порі відновлення втраченої у 1920 р. української державності, хоч минуло від цього часу майже вісім десятиліть. За той час появилось багато нових економічних проблем, високо піднялася й наука економії.

Основна концепція М. Грушевського, зараз після проголошення незалежності 22 січня 1918 р. – це розрив з московською орієнтацією та заступлення її з одного боку західною, а з другого – чорноморською так в політиці, як і в економіці. «Історичні умови життя, – писав, – орієнтували Україну на Захід, географічні орієнтували і орієнтують на полудня, на Чорне море»³⁴. Свою думку обґрунтовує зауваженням, що український народ належить до європейської культури, не лише силою історичних зв'язків, але й своїм національним характером. Політична орієнтація в будь-якому одному напрямку означала б замкнути себе виключно в обмеженому колі інтересів, відносин і взаємних зв'язків. Слід черпати повною пригорщею з усіх сторін це, що може бути корисне для нації,

не відмовляючись і від східних традицій. Чорноморська політика, на його думку, повинна прямувати до економічної співпраці та інтеграції держав, що розташовані над Чорним морем, і бути початком прямування до остаточної мети, якою в майбутності повинна бути світова федерація держав.

Найбільш спішним завданням в процесі побудови української державності вважав розв'язання питання браку фахових кадрів технічних та економічних працівників; цінував вартість людей добре підготованих до практичної діяльності – адміністраторів, фінансистів та інших. Разом з цим спішною потребою була розбудова технічної інфраструктури та модернізація різних галузей економіки з одночасною спеціалізацією та концентрацією виробництва. В обох випадках прив'язував великі надії на співпрацю із Західною Європою та Північною Америкою. «Ся країна, – говорив про Сполучені Штати Америки, – для нашої будущини, бузсумнівно, матиме величезне значення, – і своїми незвичайними фінансовими та технічними засобами, і теж як школа для наших людей, будучих поколінь наших техніків, економістів і суспільних робітників»³⁵.

У сільському господарстві найважливішим завданням уважав прийняття доброго закону про землю, який – за його словами – в національній бібліотеці займе місце поруч з «Кобзарем» Т. Шевченка. Вбачаючи в чужомовному елементі міст вогнище антиукраїнських настроїв, за головну силу і основу суспільної структури вважав селянську верству, помилково передбачаючи зріст її чисельності³⁶.

Прийнята М. Грушевським концепція суспільно-економічного ладу спиралася на загальних принципах *буржуазної республіки*, з уведенням і поглибленням справжнього *послідовно розвинутого демократизму*, з можливим наближенням до *соціалістичного ладу*. Одночасно відкидав політику вільної гри інтересів, за принципом *laissez faire, laissez passer*, постулюючи охорону прав, інтересів та економічних впливів слабших членів суспільства, регуляцію економіки і політики в їх інтересах. Новий економічний лад, на його думку, повинен розвиватися в напрямку створення умов, що стимулювали б активну діяльність, а не впливи *рантьєрів капіталістів*, з метою зростання ефективності виробництва і одночасно рівномірного розподілу суспільного продукту³⁷.

На жаль, цілі ті не були вповні згідні з собою, оскільки неможливо помирити принцип рівномірного розподілу з економічною ефективністю. Сьогоднішній досвід високо розвинутих країн переконує, що втручання держави в розподіл суспільного продукту має бути дуже обережне, щоб не гальмувати економічної активності та заповзятливості. Інтервенція держави спрямована в основному на забезпечення суспільства перед надмірним безробіттям та протидіяння переходові межі бідності найбільш убогих верств населення. М. Грушевський, згідно з духом того часу, приділяв державі набагато більшу роль в соціальній сфері, надмірно ідеалізуючи *соціалізовану державу* та *удержавлене соціальне життя*.

Annotation

Hrushevsky's economic views formed during his university studies and through his experience in European countries as positivistic conceptions of treating historic phenomena and processes. In historical research of economic growth he identified three important factors: territory (land), peoples (labour), and cultural goods (accumulated capital), as well as domestic and external trade, enterprises, and initiative. In Ukrainian economic policy Hrushevsky saw the necessity of making use of an

orientation towards the West and the Black Sea region, and in particular towards American achievements, for technical and social development.

- ¹ Грушевський М. Автобіографія // Наука і культура. Україна. Щорічник. – К., 1889. – Вип. 23. – С. 204.
- ² Там само. – С. 203.
- ³ Прицак О. Історіографія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. I. – К., 1991. – С. XLIV.
- ⁴ Див.: Рибалко О. З науково-організаційної діяльності Михайла Грушевського // Старожитності. – 1991. – № 7. – С. 8.
- ⁵ Там само. – С. 8.
- ⁶ Цит. за: Прицак О. Назв. стаття. – С. LXIX.
- ⁷ Грушевський М. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Літературна Україна. – 30.V.1991. – С. 7.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Прикладом може бути праця Beard Ch. A. and M. R. The Rise of American Civilisation.
- ¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. I. – С. 17.
- ¹¹ Там само. – С. 422–423.
- ¹² Грушевський М. Автобіографія. – С. 205.
- ¹³ Там само. – С. 208.
- ¹⁴ «В мои видѣ не входило составленіе полной історіи Барскаго староства; само оно интересовало меня по столько лиш, по сколько представляемѣ им фактѣ дополняли, уясняли, иллюстриливали более общіе явленія южнорусской історіи в польскій период. Такими я считаю даніе по історіи колонизаціи въ XV–XVI, туземного землевладенія и туземной шляхтѣ, организаціи служилого землевладенія, сословнѣх отношеній, старостинскаго и сельскаго управленія» (Грушевський М. Барское староство. Исторические очерки. – К., 1894. – С. III).
- ¹⁵ George H. Nauka Ekonomii Politycznej. – Poznań, 1904. – S. 291–293.
- ¹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. I. – С. 8.
- ¹⁷ Там само. – С. 14–15.
- ¹⁸ Там само. – С. 15.
- ¹⁹ Там само. – С. 397.
- ²⁰ Там само. – С. 15.
- ²¹ Там само. – Т. VI. – Ч. 1. – Львів, 1907. – С. 3. Цікаво, що цитований вище Н. George докладно оцінює роль торговельного обміну для суспільного організму, який для нього є тим «чим нерви для людського тіла».
- ²² Там само. – С. 86–90.
- ²³ Там само. – С. 90–96.
- ²⁴ Там само. – Т. I. – С. 358–359.
- ²⁵ Там само. – Т. VI. – Ч. 1. – С. 192.
- ²⁶ Там само. – Т. IV. – К.–Львів, 1907. – С. 17.
- ²⁷ Там само. – Т. VI. – Ч. I. – С. 139.
- ²⁸ Там само. – С. 231.
- ²⁹ Там само. – Т. V. – Львів, 1905. – С. 237.
- ³⁰ Там само. – Т. VII. – К.–Львів, 1909. – С. 270–271.
- ³¹ Там само. – Т. VI. – Ч. I. – С. 73.
- ³² Там само. – С. 138–139.
- ³³ Там само. – Т. – IX. – Ч. 2. – К, 1931. – С. 1503.
- ³⁴ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 144.
- ³⁵ Там само. – С. 150.
- ³⁶ Там само. – С. 164.
- ³⁷ Там само. – С. 170.